

אבל לשיטת החוות דעת אין חיוב מהתורה לקיום המצוה כיון שמקיים את המצוה רק מספק.

ונראה שלשיטת החוות דעת התכוון המהר"ם בנעט בביאורו למרדכי [הל' ציצית תתקמ"ט] ז"ל: "איברא די"ל לגבי ספיקא דמצוה מודה הרמב"ם דאזלינן לחומרא ולא מתקיים חובת המצוה כ"א ע"י ודאי, וראיה לכאורה מהא דכתב בפ"ב דהל' ק"ש דספק קרא ק"ש חוזר וקורא ומברך לפניו ולאחריו, ואי אמרת מדאורייתא להקל ורק מדרבנן הוא חוזר וקורא — איך יברך הא הו"ל ספק ברכה לבטלה... אע"כ דבמצוה מודה הרמב"ם דאינו יוצא עד שיקימו בודאי ומדאורייתא הוא חוזר וקורא וע"כ שפיר יברך". אבל לשיטת המהריט"א שספק מצוה הוא מדאורייתא כודאי — לכאורה גם יכול לברך. ונ"ל שגם החתם סופר הבין כן בחוות דעת לפי דברי הכתב סופר [הו"ד בשד"ח מערכת הסמ"ך כלל מ"א]: "וכבר השריש לנו החוות דעת ריש סי' ק"י וכן קיים אבא מאור הגולה (החת"ס סופר) ז"ל מדיליה דספק מ"ע מהתורה לחומרא דלא דברה תורה על הספק. ושקיל וטרי בזה ומסיק דדוקא במי שהוא בר חיובא ודאי, אבל בספק בר חיובא (כגון ספק כהן וחייב לישא כפיו ספק ישראל וספק קטן) לא אמרינן מהתורה לחומרא". ולדברי המהריט"א לכאורה אף מי שהוא ספק בר חיובא חייב במצוה מהתורה. וכ"נ שסבר המהר"י אסאד [יהודה יעלה ח"ב סי' רנ"ן] ז"ל "ולק"מ דמודה הרמב"ם מספק לא נפיק י"ח לקיים מצות פסח...". עולה מדבריו שספק אינו מוציאו ידי חובת המצוה, ואינו מטיל עליו חובת קיום מצוות מסופקות.

אמנם האחרונים שעסקו בכך טענו שיש חולקים בכל הסברא שבספק מצות עשה לחומרא. יש הטוענים שכמחלוקת הראשונים בל"ת כן מחלוקתם בעשה, ויש הטוענים שאף לרשב"א וסיעתו דוקא במצות לא תעשה סברו שמדאורייתא לחומרא, אבל במ"ע סברו שמדאורייתא לקולא. ביניהם מונה השד"ח [מערכת הכללים אות סמ"ך כלל מ"א] את הפרי מגדים [או"ח סי' שד"מ משבצות זהב], תורת חסד [סי' ז'], הגהות סמ"ק למוהרי"ן, הנצי"ב ועוד אחרונים. כמו כן הפמ"ג באו"ח סי' י"ז [ס"ק ב' א"א] הסתפק ודעתו נוטה שלחומרא אך מדרבנן, מפני שבאיסור עובר בקום ועשה משא"כ במ"ע עובר בשוא"ת, וע"כ בספק מדאורייתא פטור. וכ"כ בפנ"י ברכות [כ' ע"ב ד"ה שם בגמרא אמר, ובדף י"ב ע"א ד"ה ויותר]. (לגבי חומר הספיקות האם נחשב כודאי מדאורייתא עד כדי כך שמוציא אחרים ידי חובתם, או אך כספק ואף אם חייב היינו לגבי עצמו, אבל לא מוציא לאחרים. עיין עוד בפר"ח או"ח קפ"ד, ובשו"ת רעק"א סי' ו', ובאור לי לבעל השד"ח סי' נ"א, וביחוד דעת ח"ו הערה לסי' ל"א). עולה מבירור זה שמח' אחרונים האם יש חיוב מהתורה ומדרבנן לקיים מ"ע שספק אם מקיימה בעשייתו.

ד. בל תוסיף

שאלה נוספת שצריך לבררה היא האם יש חשש בל תוסיף בעשית מצות עשה מספק או לא. מסקנת הגמרא בר"ה [דף כ"ה ע"ב] "אמר רבא לצאת לא בעי כוונה, לעבור בזמנו לא בעי כוונה, שלא בזמנו בעי כוונה". ופרש רש"י: "לצאת לא בעי כוונה דבלא מתכוין יוצא ידי חובתו". אבל בבל תוסיף לדוגמא בתוספת מין בד' מינים או ה' טוטפות בתפילין

בזמנם לא צריך כוונה לעשיית המצווה ע"מ לעבור בבל תוסיף. שלא בזמנם צריך כוונה לקיום המצווה ע"מ לעבור בבל תוסיף, וע"כ הישן בשמיני בסוכה שלא לשם מצוה אינו לוקה. מהגמרא ומהראשונים [ע"י רבינו ירוחם סוף נתיב י"ג] משמע דלמ"ד מצוות צריכות כוונה – הרי"ף וסיעתו – לעבור בבל תוסיף בזמנו בעי כוונה לשם מצוה לעומת זאת למ"ד מצוות אין צריכות כוונה – תוס' ורשב"א וסיעתם [עיין אור"ח סי' ס"א] – אף לעבור בבל תוסיף אין צריך כוונה ע"מ לעבור בזמנו. כאשר יש ספק קיום מצוה צריך להגדיר האם יש כאן כוונה שלמה בספק מצוה, או כוונת ספק במצוה, והנ"מ יבוארו להלן.

בתוס' [שם ד"ה מנא] כתבו: "תימיה מאי אולמיה דהך (הנתנין במתנה אחת שנתערבו בניתנין במתן ד' שיתן במתנה אחת בלבד משום בל תוסיף) מההיא דכהן שעולה לדוכן (שלא יוסיף ברכה מעצמו) ויש לומר דגבי כהן שמתכוין לברך ולהוסיף יכול להיות שעובר אע"ג דלאו זמניה הוא, אבל כאן שאין מתכוין להוסיף ואינו עושה אלא מחמת הספק אין לו לעבור אי לאו משום דחשיב זמניה, אלא ודאי אמרינן דחשוב זמניה דאי מתרמי ליה בוכרא הדר מזה מיניה". עולה מדבריו שבזמנו, כשעובר בבל תוסיף אף בלא כוונה (לדעת רבא התם), אף אם עושה מספק עובר בבל תוסיף וע"כ ינתנו במתנה אחת.

אולם נראה לדחות ראיה זו מפני שאין כאן ספק אלא תערובת דמים שונים, שברבוי מתנות או במיעוטן יפגעו ממ"נ באיסור. אבל בספק שלנו צד אחד שיצא יד"ח חובת מצוה ולא יפגע באיסור כבתערובת דמים, וע"כ לשון ספק בתוס' היא בהשאלה.

וכן נראה מתוס' הרא"ש ששינה מעט בתירוצו [ד"ה לאן]: "...אבל הכא דאין מתכוין להוסיף דאינו עושה אלא מחמת תערובת אין לו לעבור אי לאו דחשיב זמניה..." ההבדל שבין ספק ותערובת הוא שבתערובת יש כוונת עשייה למתנה אחת או לארבעתן אבל בספק אילו היה יודע שאין בכך מצוה כלל לא היה עושה. מתברר שאין מהתוס' ומתוס' הרא"ש ראיה לעניננו.

המרדכי במגילה [פ"א סי' תשע"ה] כתב מפורש שאף בספק עובר בבל תוסיף "ומה שלא נהגו לקרות המגילה יום י"ד ויום ט"ו מספק בזמן הזה כדעבדינן ביו"ט, יש לומר משום דדילמא י"ד נקבע בזמנו ואיכא בט"ו משום ולא יעבור ואע"פ שקראו כבר – איכא איסורא בעלמא משום בל תוסיף... אי נמי יש כאן משום בל תוסיף דהא זמניה הוא אי מתרמיא ליה מבני מוקפין חומה והיה יכול להוציאם י"ח". נראה מדבריו שחשש שמא עדיין זמנו הוא וע"כ אף אם קורא מחמת הספק עובר בבל תוסיף.

רש"י בעירובין [צ"ו ע"א] מסביר את פירכת הגמרא: "...ועוד הישן בשמיני בסוכה ילקה", כותב רש"י: "דמוסיף שמיני על השביעי, ואנן מיתב יתבינן בשמיני בספק שביעי לכתחלה. אלא שלא בזמנו בלאו כוונה לאו תוספת הוא ולהכי שרינן דאי שמיני הוא לא מכותנין למצות סוכה". עולה מרש"י שכיון שמדובר לעבור שלא בזמנו הצריך כוונה, אם הוא אינו מתכוין – אם זהו שמיני אינו עובר. עוד יוצא מרש"י שספק כוונה אינו פוטרו מבל תוסיף וצריך כוונה שלא לעבור, אבל הוא חלוק על המרדכי וסובר שהוא עושה תנאי שאם אינו חייב במצוה עתה אינו מתכוין לצאת בה, וע"כ אינו עובר בבל תוסיף.

הרא"ש [הל' תפילין סי' ו'] מסכים לדעת רש"י ומסיק: "ולפי שנחלקו בדבר גאוני עולם ותפילין של אלו פסולים לאלו, ואמרו חכמים מקום יש בראש להניח שם ב' תפילין, וכן בזרוע, ירא שמים יצא ידי שניהם ויעשה שני זוגי תפילין ויניח שניהם, ויכוין בשעת הנחתן באותן שהן כתובין כתקן בהן אני יוצא ידי חובתי ושאר הן כרצועה בעלמא ואין כאן בל תוסיף אלא בעושה ה' בתים". נוכח נפסק בטור ושו"ע סי' ל"ד ס"ב. החידוש ברא"ש על פני רש"י, שרש"י דיבר שלא בזמנו וצריך כוונה לעבור, אבל הרא"ש מחלק ע"י כוונה על תנאי בזמנו שלא יעבור בבל תוסיף.

במה שהסברנו לשון הרא"ש כרש"י הדברים מסכימים לדברי הב"ח שפרש החשבת הזוג השני כרצועות מטעם בל תוסיף. וכ"נ שפירשו המג"א והגר"א וכ"כ ביום תרועה נר"ה כ"ה עב' סוף ר"ה תוס' ומנאן ז"ל: "ומיהו יש ליתן טעם למניחין תפילין של רש"י ור"ת דאינם עוברים על בל תוסיף כיון שאינו מתכוין להוסיף אלא מניחין מחמת הספק אין זה בל תוסיף והרי הוא כאילו מתנה דהוא יוצא בכשר שבהם והשאר כרצועות בעלמא". (ונראה שלא זכר את הרא"ש בהלכות קטנות).

הראשונים (ר"ה ט"ז ע"א) הקשו שבתקיעות דמיושב ודמעומד עוברים לכאורה על בל תוסיף. התוס' (שם ע"ב ד"ה ותוקעים) תירצו שאין בחזרה על אותה מצוה עצמה פעם נוספת משום איסור בל תוסיף. והריטב"א כתב: "וכ"ת: והא איכא משום בל תוסיף? ואפילו תימא כיון שתקנו פעם אחת עבר זמנו וקיימא לן דלעבור בעי כונה — הכא נמי הרי אנו מתכווין למצוה! הא ליתא, דהכא משום ספיקא עבדינן לה".

רואים כאן דעה חדשה: עשייה משום הספק אין בה כלל משום בל תוסיף. ולא משום שהכונה משויא לה דבר המותר, אלא משום שאיסור בל תוסיף לא חל על כונת ספק לעשית מצוה.

וכן כתב במאירי נר"ה כ"ה ע"ב ד"ה כל: "כל דבר שנעשה מספק כגון: ישיבת סוכה בשמיני ספק שביעי, וכן כל ספק המתרגש שע"י ספיקו אדם צריך להמשיך זמן לאותה מצוה, או להוסיף בגוף המצוה, וכן כל סרך ספק — אין בו משום בל תוסיף כלל. ומה שאמרו כאן: אלא מעתה הישן בשמיני ילקה פירושו לאותם שקדשו עפ"י הראיה, שהוא ודאי חול. וגדולי הרבנים (רש"י) שפירשוהו בשמיני ספק שביעי אין דבריהם נראין, שאם כן אף בכל יו"ט שני כן". ויסוד דבריהם שספק הוא דין לעצמו, ואינו פוגע כלל בדין בל תוסיף כיון שכונת ההוספה היא תמיד בתוספת למצוה-גופה בעוד שבספק אין כוונה כלל להוסיף אלא לצאת ידי חובה המצוה. וכן כתב בריא"ז [שלטי גבורים ר"ה ט' ע"ב] וז"ל: "וכן המוסיף על המצוות אינו עובר על בל תוסיף עד שיתכוין להוסיף על המצוות, ולפיכך אנו יושבין בסוכה ביום ח', וכן תוקעין בשופר ביום ב' של ר"ה, ואוכלין מצה בליל ב' של פסח ומברכים עליה על אכילת מצה. אע"פ שי"ל שמא חול הוא והרי הוא מוסיף על המצוה מ"מ כיון שאינו מתכוין להוסיף שאין עושין כן אלא משום ספק אינם עוברים משום בל תוסיף וכן המרבה בתקיעות אינו אלא כמרבה בתפילה, וכן המרבה בנטילת לולב לנענע בו אינו מתכוין להוסיף על דברי תורה אלא להידור מצוה הוא מתכוין". רואים בדבריו שהשווה תוספת מדין הידור לתוספת משום ספק, ובשתיהן כיון

שאינו מתכוין להוסיף על המצוה אלא מכיון לעשותה בעצמה בשלמות אין כאן משום בל תוסיף.

לפנינו ג' שיטות:

שיטת המרדכי שקיום מצוה מחמת הספק יש בו משום בל תוסיף.

שיטת רש"י והרא"ש שבדרך תנאי בעת ספק אין עוברים בבל תוסיף.

שיטת הריטב"א והמאירי שכל עשייה מחמת ספק אין עוברים בבל תוסיף.

כשדנים עפ"י שיטות אלו בהטלת תכלת מסופקת בציצית נראה שלפי שיטת המרדכי אסור להטיל תכלת מפני שעובר בבל תוסיף; לשיטת הריטב"א והמאירי מותר; לשיטת רש"י והרא"ש עפ"י דברי הגמרא [מנחות מ' ע"א]: "לא יהא אלא לבן", צריך לכוון שאם החוטים הצבועים שמטיל הם חוטי התכלת הודאית יוצא בהם ידי חובה, ואם לאו יהיו כחוטי לבן בעלמא. (וכן ניתן לומר אף לריטב"א וסיעתו).

על מסקנה זו הקשה הרה"ג הרב יעקב אריאל רב העיר רמת גן ותורף דבריו שכיון שהצבע הוא חזותא בעלמא וע"כ אפילו יהיה קלא אילן הרי ג"כ ראוי ללבן, ואם מתנה מאי בל תוסיף איכא גם לדעת המרדכי. ולענ"ד כיון שהתניה לא מועילה לדעת המרדכי, והוא עושה עוד פרט במצוה שאין ודאותו מבוררת, יש בכך בל תוסיף. (ועי' חכמת שלמה או"ח סי' ל"א).

אוצר החכמה

ה. חשש איסור כשתתגלה התכלת המבוררת

התורה

התורה

בביצה [דף ה' ע"ב]: "רב אדא ורב שלמן תרויהו מבי כלוחית אמרי אף מתקנת רבן יוחנן ב"ז ואילך ביצה אסורה (בר"ה כשמקבלים עדים מן המנחה ולמעלה), מ"ט מהרה יבנה בית המקדש ויאמרו אשתקד מי לא אכלנו ביצה ביו"ט שני השתא נמי ניכול, ולא ידעי דאשתקד שתי קדושות הן והשתא קדושה אחת היא; אי הכי עדות נמי לא נקבל... התם עדות מסורה לבי"ד, ביצה לכל מסורה". למדנו מסוגיא זו שני כללים לתקנות חכמים. האחד – הציבור בכללו אינו שם לב לשינויים היוצרים את ההלכה הנהוגה וע"כ היתר שאינו קבוע אלא מותנה בשינוי המצבים יכול לגרום לו לתקלה כאשר ישתנה המצב. (במקרה הנוכחי: בנין ביהמ"ק הגורם לקבלת עדות עד המנחה בלבד וע"כ קובע אם שני ימי ר"ה הם קדושה אחת או שתי קדושות, וממילא נקבע לפי זה היתרה או איסורה של ביצה שנולדה ביום ראשון של ר"ה לאכילה ביום השני). הכלל השני הוא שלגבי בי"ד לא חוששים לכך, ומתירים אף לזמן קצר "והם יודעים טעמו של דבר ולא יטעו" (רש"י).

מקור נוסף לבעית התקנה לציבור במצבים משתנים הוא בסוגיית ברכת שהחיינו ביום כיפור [עירובין מ' ע"ב]. ז"ל הגמרא: "ולברוך עליה ולנחיה? המברך צריך שיטעום; ליתביה לינוקא? לית הילכתא כרב אחא בר יעקב, דילמא אתי למיסרך". דהיינו יש חשש בילדים שיטעו, ויחשבו בגדלותם שכשם שכאשר היו קטנים היה מותר להם לטעום כוס של ברכה ביו"כ, כן כשהם גדולים הם מותרים בכך, ולא יבחינו בין גדלות לקטנות.

עפ"י דברים אלו צריך לבדוק אם קיימים חששות כתוצאה מהטלת תכלת מסופקת, כאשר יתכן שתתגלה לנו התכלת הודאית ויתברר שאינה אותה שנהגנו ואז שמא בהכנסת